



ДЖЕРЕЛА ШИЇТСЬКОГО ІСЛА- МСЬКОГО ПРАВА (ВІДПОВІДНО ДО ДЖАФАРИ- ТСЬКОГО МАЗХАБУ)

Тагієв Акіф Сахавет огли,

*аспірант кафедри міжнародного приватного права
та порівняльного правознавства,*

Національний юридичний університет

імені Ярослава Мудрого,

Україна, м. Харків

e-mail: akiftagiev96@gmail.com

ORCID 0000-0003-0052-9919

Шіїтське ісламське право є малодослідженим в українській юридичній науці, що призводить до неповних і некоректних висновків щодо ісламського права в цілому. Питання джерел ісламського права розглядалися у працях багатьох науковців, але основним недоліком цих досліджень є їх неповнота. Тобто дослідники не приділяли достатньо уваги саме специфіці поняття «джерело права». Тому в статті досліджено джерела шіїтського ісламського права з урахуванням різних підходів до розуміння терміна «джерело права».

Ключові слова: джерела права; ісламське право; шіїтське право; джафаритський мазхаб; Коран; Сунна; акль

Вступ. Для розуміння сутності будь-якої правової системи одним із першочергових завдань є дослідження доктрини джерел права. Подібною є ситуація і з ісламським правом. Доктрина джерел ісламського права вважається однією з найбільш розроблених, оскільки вона досліджувалася багатьма юристами й східнознавцями. Проте, на нашу думку, з огляду на велику кількість підходів до розуміння власне терміна «джерело права», ця доктрина потребує більш детальної розробки. Тим паче, що в українській науці наразі відсутні всеосяжні дослідження в цій галузі. Під всеосяжними дослідженнями мається на увазі розгляд джерел ісламського права згідно з різними підходами до розуміння цього терміна. Нами було досліджено джерела ісламського права відповідно до джафаритського мазхабу, оскільки він є основним у шіїтській правовій доктрині, яка в цілому в юридичній науці є малодослідженою. Це обумовлено тим, що, зазвичай, ісламське право ототожнюється з сунітським напрямом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням ісламського

права в Україні займались Х. Бехруз (H. Bekhruz), М. А. Дамірлі (M. A. Damirli), М. В. Лубська (M. V. Lubska), Д. В. Лук'янов (D. V. Lukianov) та ін. Водночас шийтське ісламське право у вітчизняній науці є майже недослідженим, певна часткова інформація щодо нього міститься у працях вищенаведених авторів. Серед зарубіжних науковців, які займалися даною проблематикою, слід зазначити Р. Гліва (R. Gleave), Д. Дональдсона (D. Donaldson), Н. Калдера (N. Calder), Х. Модарресі (H. Modarressi), М. Момена (M. Momen), А. А. Саджедіну (A. A. Sajedina), Х. Халма (H. Halm). У свою чергу поняття «джерела права» детально вивчали такі вітчизняні провідні правознавці, як М. І. Козюбра (M. I. Kozjubra), Н. М. Пархоменко (N. M. Parkhomenko), О. В. Петришин (O. V. Petryshyn), П. М. Рабінович (P. M. Rabinovych) та ін. Серед праць російських дослідників дану проблему розглядали у своїх роботах Г. І. Муромцев (G. I. Muromtsev) та Л. Р. Сюкіяйнен (L. R. Syukiyaynen).

Метою статті є аналіз джерел ісламського права джафаритського мазхабу з урахуванням різних підходів до розуміння терміна «джерело права».

Виклад основного матеріалу. Питанню джерел ісламського права присвятили свої праці як мусульманські, так і немусульманські науковці. Одним із перших західних дослідників концепції джерел права був голландський сходознавець Ван ден Берг (L.W.C. van den Berg). На відміну від інших дослідників він розглядав концепцію джерел ісламського права «крізь призму західної науки», виділяючи такі дві групи джерел ісламського права:

- 1) закон (шаріат) – Ван ден Берг визначав його як письмове право і включав сюди Коран, Сунну та рішення (фетви) правників;
- 2) звичай (урф і адат) – застосовується в разі «мовчання» закону [1, с. 16].

Інша група дослідників зазвичай використовувала розробки власне мусульманських дослідників та, на відміну від Ван ден Берга, розглядали їх автономно (тобто не звертаючись до надбань неісламського права). Так, Л. Р. Сюкіяйнен (L. R. Syukiyaynen) у праці «Мусульманське право. Питання теорії і практики» зазначав, що дослідники виділяють «у складі мусульманського права дві групи взаємозалежних норм, першу з яких

складають юридичні розпорядження Корану і сунни (збірки переказів, які мають правове значення, – хадисів – про вчинки, висловлювання і навіть мовчання пророка Мухаммеда), а другу – норми, сформульовані мусульмансько-правовою доктриною на основі «раціональних» джерел, перш за все одностайної думки (іджма) найбільш авторитетних (правознавців – муджтахідів і факигів) – і умовиводи за аналогією (кяяс)» [2, с. 65] (тут і далі переклад наш. – А. Т.).

Розглянемо напрацювання вітчизняних дослідників джерел права. Так, Д. Лук'янов зазначав, що проблема джерел права є однією з найбільш розроблених в ісламському праві. Він розглядав концепцію джерел права відповідно до класичного вчення «чотирьох коренів», розробленого Мухаммедом аш-Шафії, відповідно до якого джерелами ісламського права є Коран, Сунна, іджма та кяяс [3, с. 184–189]. У цьому ж руслі джерела ісламського права розглядає і О. В. Легка (O. V. Lehka) [4, с. 41–42]. Водночас відповідно до типології, запропонованої Х. Бехрузом, джерела ісламського права включають чотири групи:

1) основоположні джерела, які через свою значимість і безперечну релігійну цінність займають панівне становище, – Коран і Сунна;

2) джерела, які є похідними від двох перших джерел і є результатом доктринальної розробки ісламського права. Авторитет цих джерел також не піддається сумніву – це іджма і кяяс;

3) додаткові джерела, які є результатом існування ісламської громади і правотворчої діяльності ісламських держав, а саме: фетви, урф і адат, фермани, закони і т. ін.;

4) джерела, які в науковій літературі називаються «малими джерелами» ісламського права: істіхсан (юридична перевага), істісхаб (правова презумпція), істіслах або маслаха (суспільне благо), дарура (необхідність), думки сахабів (узгоджена думка сподвижників пророка Мухаммеда) [5, с. 153].

Всі наведені вище концепції характеризують лише джерела сунітського ісламського права. Водночас є шийтська правова доктрина, представлена двома

правовими школами – джафаритським і зейдитським мазхабами. Неврахування надбань цієї доктрини може утворити прогалину в дослідженні ісламського права в цілому. У вітчизняній правовій науці відсутні дослідження, присвячені повному аналізу джерел шийтського ісламського права. Нами було розглянуто праці шийтських дослідників і західних дослідників шийтського права, які присвятили декілька праць розгляду джерел шийтського ісламського права джафаритського мазхабу як найбільш поширеного серед мусульман шийтів. Так, Шейх Мухаммед аль-Хусейн аль-Мудаффар (Muhammad al-Hussein al-Mudaffar) вказував на чотири джерела відповідно до мазхабу імамів (джафаритського): Книга (Коран), Сунна (традиції та вчинки Пророка чи непогрішних імамів), консенсус (іджма) та інтелект («акль») [6, с. 52]. Розглянемо більш детально особливості кожного з цих джерел.

В ісламській юридичній науці терміном «Книга» позначають святий Коран, який є першим і найважливішим джерелом будь-якого напряму ісламського права та має абсолютний авторитет серед усіх мусульманських юристів. Найважливіша роль Корану як джерела права походить з аятів, присвячених юридичним питанням, які відомі як аяти аль-ахкам. Виведення релігійних законів з Корану вимагає оволодіння багатьма дисциплінами та знаннями з мовних і літературних наук (наприклад, синтаксис), коранічних наук та науки про походження та принципи (ісламської) юриспруденції (ільм аль-усуль). Так, відомий дослідник ісламського права І. Гольдциер (I. Goldziher) писав, що існує хибна думка про те, що шийти не слідують Сунні. Ця помилка спричинена існуванням антитези «сунна – шиї», яка не відповідає дійсності, оскільки шийти слідує Сунні Пророка [7, с. 212–213]. Головною відмінністю між сунітами та шийтитами в цьому аспекті є те, що шийти трактують поняття Сунни більш широко, включаючи в це джерело права також Сунну імамів. Це витікає з концепції імамату, повний розгляд якої в рамках цього дослідження є неможливим.

Третє джерело шийтської правової доктрини – іджма, в якій розкривається думка імамів. Зокрема, іджма стосується консенсусу або одностайності поглядів

вчених-шиїтів, які жили за часів імамів. Оскільки декілька видатних учених-шиїтів були близькими сподвижниками імамів, доктрина шиїтів акцентує на думці цих раних ісламознавців [8, с. 94]. На практиці для факів шиїтів-джафаритів іджма відіграє другорядну роль (у порівнянні з аклем) і застосовується настільки рідко, що деякі західні дослідники, наприклад Р. Давид (R. David), зазначали, що шиїти відкидають іджму як джерело права в цілому [9]. Четвертим джерелом є акль (розум або інтелект), який відіграє в шиїтському праві дуже важливу роль. Іслам розглядає розум як одне з найбільших благ, яке Бог дарує людям. Саме через розум ми розуміємо себе та навколишній світ. Саме через розум ми усвідомлюємо необхідність дослідження свого походження та Того, хто нас створив. Якби у нас не було розуму, ми не відповідали б за свої вчинки чи переконання (на основі цього й будується ісламське розуміння «недієздатності»). В ісламі, незалежно від напрямків, розуму відводиться виключно важлива роль. Про авторитет розуму в ісламі свідчать аяти Корану та хадиси. Так, Імам Садик сказав своєму учневі Хішаму: «О, Хішам, рабам [Аллаха] не було даровано нічого кращого ніж розум (акль). Сон розумної людини краще, ніж ніч, проведена в обрядах неосвіченою людиною. Кожен Пророк, посланий Аллахом, був розумною людиною, чий інтелект перевершував працю всіх муджтахідів. Будь-який з обов'язкових актів [поклоніння], вчинений рабом [Аллаха], не вважається виконаним, поки людина не осмислить його [за допомогою розуму]» [10, с. 761]. Рационалізм шиїтів ліг в основу специфічного розуміння поняття «іджтихаду». М. А. Шомалі (M. A. Shomali) писав, що технічно іджтихад означає «процес отримання релігійних рішень з їх релігійних джерел» і «очевидно, що іджтихад повинен ґрунтуватися на одкровенні (прим. автора: тобто Корані і Сунні) і розумі» [11, с. 15–16]. Тобто іджтихад не може вважатися самостійним джерелом права, а виступає як метод або сукупність методів для формування нових норм права.

Крім того, вважаємо за доцільне звернути увагу на загальну концепцію поняття «джерела права» в юридичній науці. В сучасній юридичній літературі немає єдності щодо того, в яких значеннях слід вживати термін «джерела права»

[12, с. 127]. Правові системи світу відрізняються своєрідністю джерел права, ступенем їх розвитку та пріоритетом одних джерел над іншими [13, с. 107]. Наприклад, Г. Муромцев зазначав, що при використанні терміна «джерела права» слід враховувати, в якому саме значенні він вживається і для характеристики якої правової системи застосовується, оскільки «поняття юридичного джерела права, що склалося в європейських правових системах, яке – попри всі розбіжності – припускає зв'язок правової норми з державою, не може бути беззастережно застосованим до традиційних правових систем» [14].

З огляду на різні розуміння та типології джерел права в ісламському праві, відсутність досліджень у цьому руслі щодо шіїтської правової доктрини у вітчизняній науці та різні підходи до розуміння «джерел права» в цілому, ми дослідили джерела права в ісламському праві джафаритського мазхабу відповідно до різних підходів до розуміння «джерел права». Теоретичною основою для аналізу підходів розуміння «джерел права» було обрано підходи та їх характеристики, які відповідали б актуальним підходам до дослідження юридичних явищ і процесів. Так, використано наступні домінуючі підходи до розуміння значення терміна «джерело права»:

- гносеологічний – джерело права визначається як джерело пізнання права, матеріали, за допомогою яких можна тлумачити право, встановлювати дійсний зміст правових норм. Найчастіше це юридичні пам'ятки історії;
- матеріальний – визначає які є соціальні фактори та сили, що творять право, зазвичай, це матеріальні умови суспільства, суспільна практика;
- інституційний – джерело права розглядається як уповноважені суб'єкти (посадові особи або органи), які ухвалюють обов'язкові до виконання правила поведінки;
- ідейний – вказує на ідейні витoki права; залежно від типів праворозуміння – те, що робить право правом, у чому криється джерело його обов'язковості, нормативної сили (наказ суверена, зумовленість фундаментальними цінностями, релігійні приписи тощо);
- формально-юридичний – джерело права розуміється як зовнішні форми

вираження права та його існування (тобто форми права) [15, с. 112–113].

Для вичерпного й зрозумілого викладу матеріалу ми пропонуємо розглядати джерела ісламського права згідно з джафаритським мазхабом відповідно до кожного з підходів.

За *гносеологічним* підходом джерелами ісламського права є джерела пізнання права, а якщо бути більш точними – юридичні пам'ятки мусульманської історії. Серед таких насамперед слід назвати Коран. Це священна книга ісламської релігії, яка складається з одкровенень Аллаха пророку Мухаммеду, та була складена в VII ст. З точки зору юридичної науки, Коран не є суто правовою книгою, але в ньому міститься близько п'ятиста аятів аль-ахкам (аяти, які мають правовий характер). Серед інших джерел права слід назвати шийтські збірки хадисів, найбільш відомі й авторитетні з яких складають так зване Чотирикнижжя («кутуб аль-арбаа»). Це «Аль-Кафі» Кулейні, «Ман ля яхдуруху-ль-факіг» Шейха Садука, «Тахзіб аль-ахкам фі шарх аль-мукніа» та «Аль-Істібсар» Шейха Тусі і всі вони були написані в IX-X століттях. Також джерелами права відповідно до цього підходу є праці видатних юристів, наприклад, «аль-Мукні'а» Шейха Муфіда, «аз-Заріа» Сеїда Муртази, «аль-Ніхая» Шейха Тусі та багато ін.

Матеріальний підхід до розуміння «джерел права» відсилає до відносин, які спричинюють створення правових норм. Мусульманські дослідники не розглядають джерела ісламського права відповідно до цього підходу, оскільки для них ісламське право встановлено Богом, тому певні дослідження в цьому руслі ми можемо побачити у працях немусульманських дослідників, особливо радянських, які розглядали майже всі правові явища відповідно до формаційного підходу. Наприклад, з приводу боротьби між представниками різних мазхабів XII–XIII ст. В. Бартольд (V. V. Bartold) писав: «Важко уявити собі, щоб дійсною причиною тривалих смут були незначні релігійно-правові розбіжності між двома однаково правовірними тлумаченнями; під прапором релігії, мабуть, відбувалася економічна боротьба між різними елементами міського населення й особливо між містом і селом». І. П. Петрушевський (I. P.

Petrushevsky), коментуючи слова Бартольда, вказував, що, певне, в містах Ірану того часу суніти-шафіїти були ідеологами міської верхівки (тобто місцевих феодалів і пов'язаного з ними великого купецтва), суніти-ханіфіти спиралися на середні верстви городян (середнє купецтво і ремісників), шіїтами були місцеві селяни (а також біднота). Тому, на його думку, під ідеологічною оболонкою релігії відбувалася класова боротьба [16, с. 143].

На нашу думку, джерелами ісламського права (як шіїтського, так і сунітського) відповідно до матеріального підходу можемо вважати:

1) суспільні відносини – відносини арабських і неарабських народів Близького Сходу, також феодалні відносини Арабського халіфату;

2) культурні чинники – культура цих народів (утворення таких джерел права як урф і адат, імплементація в ісламське право звичаїв, які не суперечать нормам ісламу);

3) релігійні чинники – наявність різних напрямів ісламу з різними релігійними концепціями, що, наприклад, призвело до утворення сунітського та шіїтського ісламського права й різниці між ними;

4) політичні чинники – наявність конфронтації між представниками різних релігійних груп, які утворювали політичні партії та приходячи до влади сприяли розвитку своєї правової школи.

Відповідно до *інституційного* підходу джерелом права є певна інституція держави або громадянського суспільства, й у більш широкому розумінні інституційним джерелом права є держава і державна влада в силу того, що саме держава опосередковує зв'язок права з об'єктивно існуючими суспільними відносинами та надає правовим приписам загальнообов'язкового значення. У сучасних мусульманських державах застосовується ісламське та світське право цих держав, тому слід відрізнити право мусульманських держав та ісламське право [3, с. 145]. При застосуванні цього підходу до ісламського права ми можемо говорити, що інституційним джерелом ісламського права була діяльність ісламських юристів та правотворча діяльність органів Арабського халіфату (останнє є виключенням з вищенаведеного правила), але це

твердження буде вірним лише з точки зору сунітського права. Шиїти, будучи меншиною в порівнянні з сунітами, майже ніколи не знаходились при владі й навіть, якщо мали «власні держави», то найчастіше не використовували власного права, оскільки керували сунітським населенням (виключенням є Іран, де з часів Сефевідів шиїтське право джафаритського мазхабу є офіційною державною релігією). У цьому аспекті не можна не погодитися з думкою Мухаммеда Бакіра Садра (Muhammad Baqir al-Sadr), який визначав основні рушійні сили розвитку сунітської та шиїтської правової доктрин. Так, він писав: «Сунітська юриспруденція повинна була втратити частину (не важливо, в якій мірі) своєї життєздатності в VI і VII ст. (за мусульманським календарем. – А. Т.) і в подальші часи через політичну нестабільність, а в підсумку – руйнування халіфату руками монголів, які вторглися в ісламський світ і скинули його правителів. В силу цього немає нічого дивного в тому, що сунітська юриспруденція втратила (не має значення, наскільки) щось від власних установок. Однак не політична кон'юнктура спонукає шиїтських правників до заняття наукою і до досліджень. Навпаки, стимулом для них служили потреби людей, які увірували в Імамат Ахл аль-Бейт (Сімейства Пророка. – А. Т.), нехай буде мир з ними, і які зверталися до правників їх (мир їм) школи, щоб усунути труднощі в розумінні релігії і дізнатися про свої релігійні зобов'язання відповідно до Шаріату. Тому розвиток шиїтського фікху було обумовлено потребами людей, а не політичною обстановкою, на відміну від розвитку фікху сунітського» [17, с. 47]. Таким чином, підсумовуючи, можемо стверджувати, що інституційним джерелом класичного шиїтського ісламського права були релігійні вчені та факіги. Тобто виконання правових норм, створених ними, забезпечувалось не державним примусом, а власним авторитетом цих діячів.

Відповідно до *ідейного* підходу до розуміння «джерел права» сутність цього терміна складають ідеї, концепції, правосвідомість суб'єкта правотворчості, світоглядні ідеї покладені в основу правової системи. Є очевидним факт того, що в основі всієї мусульманської правової системи лежать теологічні світоглядні ідеї, тобто основа ісламської релігії. Пропонуємо більш

детально розглянути саме ті основні ідеї ісламу, які спричинили особливості шийтської правової системи та її джерел. Серед них такі:

1) концепція Всемогутності Бога та усвідомлення Аллаха як єдиного Творця – при цьому слід враховувати, що Аллах сприймається не тільки, як Той, хто створив людину, а як і Той, хто встановив закони шаріату – певні правила, яким мають слідувати Його творіння. Тобто Аллах є єдиним і головним ідейним джерелом права (цю точку зору далі ми розвинемо більш детально);

2) концепція безгрішності – ісламська релігійна доктрина передбачає, що представниками Аллаха можуть бути тільки безгрішні особистості, оскільки презюмується, що якщо грішник закликатиме не вчиняти певного гріха, люди не підуть за такою особистістю. Відповідно до сунітської позиції безгрішними є тільки пророки та посланці Аллаха. А. Шевченко (A. Shevchenko) та С. Ісмагілов (S. Ismagilov) зазначають, що шіїти стверджують, що окрім пророків і посланців, ще шийтські дванадцять імамів також є безгрішними як і пророки [18, с. 157]. Ця позиція потребує уточнень. По-перше, слід звернути увагу, що вона стосується лише шіїтів джафаритів, тоді як ще є й інші напрями (зейдити, ісмаїліти...), які не визнають дванадцять імамів. По-друге, згідно з доктриною шіїтів-джафаритів, окрім пророків, посланців та дванадцяти імамів, безгрішною вважається і донька Пророка Мухаммеда Фатима Захра, яка разом з її батьком та 12 імамами складають «чотирнадцять безгрішних» (масум) [19, с. 118]. Питання безгрішності цих особистостей є досить важливим, оскільки в ісламі вважається, що саме такі безгрішні особистості можуть правильно донести до вірян волю Божу та Його закони;

3) концепція імамату – тісно пов'язана з концепцією безгрішності й притаманна виключно шийтській релігійній доктрині. Відповідно до шийтської доктрини імамату, імами продовжують справу Пророка, є безгрішними та володіють безмежними знаннями. Тому, відповідно до доктрини джафаритського мазхабу, хадиси від імамів мають таку ж юридичну силу, як і хадиси від Пророка, оскільки вони не суперечать один одному. Так, Каді Нуман (X ст.) у своїй праці «Іхтіляф усуль аль-мазахіб» («Розбіжності між

юридичними школами») подає теорію правової герменевтики, засновану на трьох джерелах: Коран, Сунна та сучасна думка імама [20, с. 482].

Таким чином, в ісламському праві єдиним повновладним суб'єктом правотворчості вважається Аллах. Оскільки Бог створив все суще, і людину в тому числі, Він знає, що є найкращим для його творінь, тому Він відправляв пророків і посланців для того, щоб вони донесли до людей Його веління і Його закони. Він відправив Мусу (Мойсея) з Тауратом (Торою), Ісу (Ісуса) з Інджілем (Євангелієм) та Мухаммеда з Кораном. Кожна нова Священна Книга заміняла попередню і містила Божі настанови для вірян. Якщо ми будемо аналізувати сутність Корану, то побачимо, що відповідно до постулатів ісламської релігії Коран є одкровеннями, які надходили пророку Мухаммеду, тобто Коран є словом Божим. Тобто «джерелом» Корану є Аллах.

Ми вже розглядали доктрину безгрішності, відповідно до якої пророк Мухаммед є безгрішним і бездоганно виконував свою головну функцію – донесення до людей істини, керування уммою (мусульманською громадою) відповідно до законів Божих. Тобто всі дії, вчинки та висловлювання Пророка, які складають таке джерело ісламського права, як Сунна, фактично було виразом Божої волі, тому їх «джерелом» також слід вважати Бога. Якщо розглядати в подібному руслі всі інші джерела ісламського права, то ми дійдемо висновку, що «джерелом» їх всіх є Аллах. Але в цьому випадку слід акцентувати увагу на тому факті, що досить велика частина ісламсько-правової доктрини сформувалась після Пророка та імамів, які були виразниками Божої волі. Тобто ті джерела, які сформувались пізніше, в шіїтській юридичній доктрині фактично були виведені з першоджерел за допомогою раціональних методів. Цей процес дедуктивного виведення (іджтихад) повністю базується на переконанні, що Господь надав людині розум для того, щоб вона могла зрозуміти веління Бога й усвідомлено виконувати їх. Водночас є очевидним той факт, що людському розуму притаманна властивість допускати помилок, тому в сунітській правовій доктрині було розроблено принцип, що «кожен муджтахид правий», який Арон Зісов (A. Zysow) назвав принципом безпомилковості. До

муджтахіда ставилась лише одна основна вимога – докладати максимальних зусиль для того, щоб сформулювати максимально правильне рішення [21, с. 117]. Таким чином, якщо навіть презюмувати, що діяльність муджтахідів є виразником Божої волі, ми вважаємо, що більш доцільним є окреме включення «інтелекту» або «розуму» як другого (після Бога і Його волі) ідейного джерела шіїтського ісламського права.

Відповідно до *формального-юридичного* підходу поняття «джерело права» ототожнюється з терміном «форма права». Так, Н. Пархоменко зазначає, що джерелами права у формально-юридичному розумінні є особлива форма виразу відповідного змісту норми права, тобто волі суб'єктів правотворчості, й норма права як єдина юридична категорія має власний зміст (волю суб'єктів правотворчості) і власну форму (джерело права), тобто складається з двох органічно поєднаних частин: волі суб'єктів правотворчості та форми її вираження. До формально-юридичних джерел права відносять нормативно-правові акти, правові звичаї, правові прецеденти, нормативно-правові договори, принципи права, правову доктрину, релігійні норми [12, с. 141]. Наприклад, В. Чиркін (V. Chirkin) вважає, що в деяких традиційних правових системах країн, що розвиваються, поняття «джерело права» та «форма права» не збігаються і в ісламському праві формою права є мусульманська доктрина, викладена в працях арабських богословів, а джерелом права – діяльність судів щодо застосування цих книг [22, с. 6]. Враховуючи всі ці поняття та форми права в романо-германській і загальній правових сім'ях, вважаємо, що джерелами і формами мусульманського шіїтського права (джафаритського мазхабу) є:

1) Коран, а саме аяти аль-ахкам;

2) хадиси від пророка та імамів – висловлювання та дії Пророка або імамів. Хадиси є складовою Сунни. Сунна сама по собі не може бути джерелом права з формальної точки зору, тому таким джерелом є хадиси, які формують Сунну та є формально закріпленими, мають власну структуру – існад (ланцюжок переповідачів хадису) та матн (основна його частина, тобто

безпосередньо саме висловлювання, дія або певний акт поведінки Пророка чи імамів);

3) правова доктрина – наукові праці та позиції авторитетних релігійних вчених, які відіграють дуже важливу роль в ісламському праві в цілому настільки, що Й. Шахт (J. Schacht) називав ісламське право крайнім випадком «закону юристів», оскільки воно було створено і розвинене приватними спеціалістами [23, с. 209].

Висновки. Таким чином, джерела ісламського права є багатоманітними й для того, щоб найбільш коректно визначити, що ж є джерелом ісламського права (будь-якого напрямку), насамперед слід зрозуміти, який сенс ми вкладаємо в поняття «джерела права», якого саме підходу до розуміння терміна «джерело права» ми дотримуємося. У нашому дослідженні ми намагались врахувати всі основні підходи, відомі сучасній вітчизняній теорії права, та навести найбільш вичерпний перелік джерел ісламського права джафаритського мазхабу відповідно до кожного з підходів.

Список літератури

1. Ван ден Берг Л. В. С. Основные начала мусульманского права согласно учению Абу Ханифы и Шафии. Москва : Наталис, 2005. 240 с.
2. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. Москва : Наука, 1986. 255 с.
3. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи у сучасному світі : монографія. Харків : Право, 2015. 352 с.
4. Легка О. В. Джерела мусульманського права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. № 6. С. 37–43.
5. Бехруз Хашматулла. Эволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование : дис. ... д-ра юрид. наук. Одесса, 2006. 410 с.
6. Shaykh Muhammad al Hussein al Mudaffar. Imam Sadiq. URL: <http://islamicblessings.com/upload/Imam%20Jafer%20Sadiq.pdf>.
7. Гольдциер И. Лекции об исламе. Приложена статья Г. Вамбери: Культурное движение среди русских татар. Санкт-Петербург : Тип. Акц. Общ. «Брокгауз-Эфрон», 1912. 302 с.
8. Nader Entessar. Criminal Law and the Legal System in Revolutionary Iran, 8 В.С. Third World L.J. 91 (1988), 91–102. URL: <http://lawdigitalcommons.bc.edu/twlj/vol8/iss1/8>.
9. Давид Рене, Жоффре-Спинози Камилла. Основные правовые системы современности. Москва : Прогресс, 1988. 496 с.
10. Rayshahri M. Muhammadi. Scale of Wisdom Publisher: Islamic College for Advanced Studie; UK ed. edition (December 1, 2008). 1432 p.
11. Shomali Mohammad Ali. Reason, Faith & Authority: A Shiite Perspective Publisher: Ahlul Bayt World Assembly, Message of Thaqaalayn. Vol. 10, N. 2, 2009. 21 p.
12. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія.

Київ : ТОВ «Видавництво Юридична думка», 2008. 336 с.

13. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол. О. В. Петришин. Харків : Право, 2017. 952 с.

14. Муромцев Г. И. Источники права: теоретические аспекты проблемы. *Правоведение*. 1992. № 2. С. 23–30.

15. Петришин О. В., Лук'янов Д. В., Максимов С. І. та ін. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

16. Беляев В. И. Ислам в Иране в VII–XV веках : курс лекций. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1966. 400 с.

17. ас-Садр М. Б. История 'Илм Аль-Усул. Москва : Садр, 2009. 65 с.

18. Шевченко А. І., Ісмагілов С. В. Акіда в сунітській та шіїтській традиціях: теологічні розбіжності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 154–159.

19. Макарем Ширази. Познание шиизма. Тегеран : Изд. Имам Али ибн Аби Талиб (да будет мир с ним), 2011. 358 с.

20. Allama Syed Zeeshan Haider Jawadi. Life Sketch of Imam Muhammad Baqir (a. s.), Extract from Nugoosh E Ismat, 2000. P. 507–526.

21. Bernard G. Weiss. The Spirit of Islamic Law. University of Georgia Press, 2006. 212 p.

22. Чиркин В. Е. Закон как источник права в развивающихся странах. Государство и право в развивающихся странах. Источники права. Москва : Наука, 1985. 293 с.

23. Schacht, J. An introduction to Islamic law. Clarendon press Oxford, 1983. P. 312.

References

1. Van den Berg, L. V. S. (2005). *Osnovnyie nachala musulmanskogo prava soglasno ucheniyu Abu Hanifyi i Shafii*. Per. s gol.; Predisl. L. R. Syukiyaynena. Moscow: Natalis [in Russian].

2. Syukiyaynen, L.R. (1986). *Musulmanskoe pravo. Voprosyi teorii i praktiki*. Moscow: Nauka [in Russian].

3. Lukianov, D.V. (2015). *Relihiini pravovi systemy u suchasnomu sviti*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

4. Lehka, O.V. (2015). *Dzherela musulmanskoho prava. Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*, 6, 37–43 [in Ukrainian].

5. Behruz, Hashmatulla. (2006). *Evolyutsiya islamskogo prava: teoretiko-komparativistskoe issledovanie. Doctor's thesis*. Odessa [in Russian].

6. Shaykh, Muhammad al Hussein al Mudaffar. Imam Sadiq. URL: <http://islamicblessings.com/upload/Imam%20Jafer%20Sadiq.pdf>.

7. Goldtsier, I. (1912). *Lektsii ob islame. Prilozhena statya G. Vamberi: Kulturnoe dvizhenie sredi russkikh tatar*. Sankt-Peterburg: Tip. Akts. Obsch. «Brokgauz-Efron» [in Russian].

8. Nader, Entessar. (1988). *Criminal Law and the Legal System in Revolutionary Iran*, 8 B.C. Third World L.J. 91, 91–102. URL: <http://lawdigitalcommons.bc.edu/twlj/vol8/iss1/8>.

9. David, Pene, Zhoffre-Spinozi, Kamilla (1988). *Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti*. Moscow: Progress [in Russian].

10. Rayshahri, M. Muhammadi. (2008). *Scale of Wisdom* Publisher: Islamic College for Advanced Studie; UK ed.

11. Shomali, Mohammad Ali. (2009). *Reason, Faith & Authority: A Shiite Perspective* Publisher: Ahlul Bayt World Assembly, Message of Thaqaalayn Vol.10, N.2., 21

12. Parkhomenko, N.M. (2008). *Dzherela nraва: problemy teorii ta metodologii*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo Yurydychna dumka» [in Ukrainian].

13. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia*. (Vols. 1–20); Vol. 3: *Zahalna teoriia prava*. (2017). O.V. Petryshyn (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

14. Muromtsev, G.I. (1992). *Istochniki prava: Teoreticheskie aspektyi problemyi*. *Pravovedenie*, 2, 23–30 [in Russian].

15. Petryshyn, O.V., Lukianov, D.V., Maksymov, S.I. et al. (2020). *Zahalna teoriia prava*.

O.V. Petryshyn (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

16. Belyaev, V.I. (1966). Islam v Irane v VII–XV vekah. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
17. As-Sadr, M. B. (2009). Istoriya ‘Ilm Al-Usul. Sadra [in Russian].
18. Shevchenko, A.I., Ismahilov, S.V. (2010). Akida v sunitskii ta shyitskii tradytsiiakh: teolohichni rozbizhnosti. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 4, 154–159 [in Ukrainian].
19. Makarem, Shirazi. (2011). Poznanie shiizma, per. Ayrat Baeshev. izd. Imam Ali ibn Abi Talib (da budet mir s nim) [in Russian].
20. Allama Syed Zeeshan Haider Jawadi. (2000). Life Sketch of Imam Muhammad Baqir (a. s.). Extract from Nugoosh E Ismat, 507–526.
21. Bernard, G. Weiss. (2006). The Spirit of Islamic Law. University of Georgia Press.
22. Chirkin, V.E. (1985). Zakon kak istochnik prava v razvivajushhihsja stranah. Gosudarstvo i pravo v razvivajushhihsja stranah. Istochniki prava. Moscow: Nauka [in Russian].
23. Schacht, J. (1983). An introduction to Islamic law. Clarendon press Oxford.

Тазієв А. С. оглы, аспирант кафедри міжнародного частного права і сравнительного правознавства, Національний юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail: akiftagiev96@gmail.com ; ORCID 0000-0003-0052-9919

Источники шиитского исламского права (в соответствии с джафаритским мазхабом)

Шиитское исламское право является малоисследованным в отечественной юридической науке. Недостаточное же его исследование приводит к неполным и некорректным выводам относительно исламского права в целом. Вопрос источников исламского права исследован в работах большого количества исследователей, но основным недостатком этих исследований мы считаем их неполноту. То есть исследователи не уделяли достаточно внимания именно специфике понятия «источник права». Поэтому автором были исследованы источники шиитского исламского права в соответствии с разными подходами к пониманию термина «источник права».

Ключевые слова: источники права; исламское право, шиитское право; джафаритский мазхаб; Коран; Сунна; акль.

Tahiev Akif, Postgraduate Student of the Department of International Private Law and Comparative Jurisprudence, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: akiftagiev96@gmail.com ; ORCID 0000-0003-0052-9919

Tahiev Akif, Sources of Shia Islamic Law (According to the Twelvers madhhab)

To understand the essence of a legal system, one of the priority tasks is to study the doctrine of its sources of law. The situation with Islamic law is similar. The doctrine of sources of law is one of the most developed because it has been studied by a large number of lawyers and orientalists. At the same time, we see insufficient research on this doctrine due to a large number of approaches to understanding the term «source of law». In this paper, we have explored the sources of Islamic law in accordance with the Twelvers madhhab, as it is a basic school of Shiite legal doctrine.

As a theoretical basis for the analysis of approaches to understanding the «sources of law», we have chosen approaches and their characteristics that would correspond to current approaches to the study of legal phenomena and processes in domestic legal science. Thus, the sources of Shiite Islamic law were analyzed in accordance with the following dominant approaches to understanding the meaning of the term «source of law»: epistemological (source of law is defined as a source of knowledge of the law, ie where we get our knowledge of the law. Most often it is legal monuments of history); material (social relations in general, natural, cultural, political, religious and other factors that determine the emergence, development and content of law); institutional (the law-

making activity of state authorities and civil society institutions that establish or sanction legal norms); ideological (legal ideas, concepts, legal awareness of the subjects of lawmaking, which form a certain legal understanding and are the basis of the rules of law, affect their content); formal-legal (various forms (methods) of external expression of legal norms). After analyzing different approaches, we came to the conclusion that depending on the approach, the sources of Shia Islamic law are:

- *according to the classical approach (ie, which is followed by Muslim scholars of Islamic law) - the Quran, Sunnah, ijma, akl;*
- *according to the epistemological approach - the Quran, Shia collections of hadiths «Al-Kafi» Kulaini, «Man la yahduruhu-l-faqih» by Sheikh Saduk and others), the works of prominent lawyers «az-Zaria» by Seyid Murtaza, «al-Nihai» by Sheikh Tusi);*
- *according to the material approach - social relations, cultural, religious and political factors;*
- *according to the institutional approach – religious scholars and faqihs, partly the new Islamic states;*
- *according to the ideological approach - God (and His will), akl (intellect, reason);*
- *according to the formal-legal approach - the Quran, hadiths from the Prophet and Imams, legal doctrine.*

Keywords: sources of law; Islamic law, Shia law; Twelvers madhhab; Quran; Sunnah; akl.

